

Peníze jako pravda demokracie

Jiří Hoblík¹

Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem Praha

jirhob@seznam.cz

Summary

Money as the truth of democracy. Money as an economic element and the democratic system must be understood as interpretive tools that interpret each other. In this way, the concept of truth can then be tested and applied philosophically. But if we question the intrinsic nature of money, we must go beyond shallow descriptions of its functions. We arrive at a conception of money as a functional lie, which can be demonstrated in its legal use. In doing so, Simmel's Philosophy of Money presents the concept of money in its modern transformation. Some later theories tell us more about them.

Často se stává, že někdo zmateně a jiný dokonce pokrytecky tvrdí, že mu nejde o peníze. Nebo snad chodíte do práce, podnikáte či pobíráte podporu v nezaměstnanosti, aniž byste chtěli získat nějaký obnos? Myslím nyní na stud, jímž stydlí se zakrývá sám před sebou své tušení, že finanční zájem by jej mohl kompromitovat. Peněžní stud jako by tak byl ozvěnou čehosi, co je na penězích hlouběji problematického a co přitom nám ve finančnictví sotva vzdělaným zůstává utajeno. Jestliže by někdo od těchto úvah podezřívavě očekával démonizaci peněz, rád bych předeslal, že ve vztahu k lidské emotivitě mi jde spíše o odkrývání jejich pseudosakrality.² O to, aby v nás nevyvolávaly posvátnou bázeň a úzkostlivou opatrnost. Pojem pseudosakrality se vztahuje k defektnímu pojetí posvátna, které není vymezeno pro náboženskou praxi, ale reziduálně je přítomno v něčem, co vyvolává velký respekt. Potřebuje ale sám zevrubnější výklad, který by v našem století pomohl definovat, jaké důsledky pro ně mají dějiny posvátna a jaká rezidua vztahu k posvátnu se zachovala v sekulárním světě mimo oblast reálného náboženství. Peníze k tomu mohou poskytnout určité podněty, i když se jedná jen o dílčí záměr. Při něm jde o eliminaci naznačených nedopatření. Především nás budou zajímat peníze jako prostředek, jímž se vyjevuje realita demokratického politického systému. Budeme vycházet z některých alternativních diskusí, z nichž budeme vyvozovat důsledky. Proto neusiluji o celistvou teorii peněz, ale jen bych rád k celistvosti odkazoval.

Uvažme totiž, že peníze jsou – ne jako takové, ale v politické struktuře moderní společnosti – systémovým nástrojem. Pakliže hrají svou systémovou funkci, nemohou

¹ Doc. Mgr. Jiří Hoblík, Ph.D., Department of Philosophy and Humanities, Faculty of Arts of Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, Czech Republic. Correspondence: doc. Mgr. Jiří Hoblík, Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Pasteurova 13, 400 96 Ústí nad Labem.

² O pseudosakralitě se v odborné literatuře dočítáme obvykle jen mimochodem, takže by bylo vhodné, aby se tento pojem pro neadekvátní vztah k něčemu jako posvátnému, etabloval v religionistice. Srv. např. H. Mühlen, *Entsakralisierung: Ein epochales Schlagwort in seiner Bedeutung für die Zukunft der christlichen Kirchen*, Paderborn: Schöningh 1971, str. 9–176.

politický systém také kompromitovat? A to bez ohledu na jednotlivé aktéry, na to, zda sami jednájí čestně nebo nečestně... Ti nečestní mají ovšem přímo odkud čerpat...

Peníze k odhalování sebeklamů

To, čím peníze jsou a jak působí, ukazuje, jaký sebeklam demokracie zahrnuje, i když k obecnému soudu jejich zvážení ještě nevede. Raději tedy uvažme, že vyzdvihování demokracie je podporováno z moderny převzatým a obecně sdíleným evolucionismem, který svými doklady pokroku zamlžuje úpadky, a nutí k víře ve sliby, jež se mají z jakési nutnosti vývoje naplňovat.

Proklamovaná svoboda volby je vázána na mechanismus voleb do zastupitelských orgánů, ale není dovoleno jej vztahovat na politický systém jako takový. A už vůbec ne na systém ekonomický. Vždyť ekonomie není správou státní domácnosti, nýbrž nadlidskou sférou (lidé jsou v ní nejen činní, ale také jí podléhají), a opírá se přitom o mechanismus, jemuž peníze poskytují nejvyšší míru. Nebo snad považujeme za pravděpodobné, že bude někdy vyhlášeno referendum o pojetí peněz a o jejich uplatnění ve státě? Ekonomické subjekty nikdo nevolí, protože se prosazují na ekonomickém tržišti tak mocně. Peníze pak nejsou jen mírou procesů svého druhu, nýbrž také mocenským nástrojem ekonomických subjektů. Jemu podléhají i politici, pyšní se tím, že byli „svobodně zvoleni“. Vždyť volební kampaň je poměrně nákladný podnik. Ale to je jen jeden z dílčích projevů moci peněz, k nimž patří rovněž obecná tendence veřejných soutěží, v nichž rozhoduje finanční faktor, nikoli faktor věcný či kvalitativní. Výrazněji o moci peněz vypovídá ale přeci jen to, že státu dominuje touha po hrubém domácím produktu a že o výkonu správy státu rozhoduje schvalování rozpočtu.

Funkční lež peněz

Je samozřejmě nebezpečné zakazovat si i dovolovat si otázku, v čem peníze spočívají. Nebezpečné to je pokaždé jinak. Zeptat se – to má totiž bizarní důsledky: po optání se mnohdy dozvíme, že peníze jsou *cosi*, co slouží k plnění určité funkce. Nebo snad peníze jsou přímo svou funkcí? Ale důsledky neptání jsou patrně závažnější: takové neptání umožňuje útěk před obrazem demokracie, který by byl na základě pochopení peněz vykreslen. Přitom otázka na vztah peněz k politickému systému je tak prostá.

Vyjdeme-li však provizorně z pojetí peněz jako systémového nástroje, a to je jen jejich strukturální zařazení, můžeme říci, že jsou působitelem zadlužování, pomocí něhož je generován ekonomický zisk a zvyšování ekonomického zisku. Tím jsme alespoň u úlohy, jež je penězům jako mocenským prostředkům vlastní, u úlohy, která má své důsledky – a která je takto spojena s určitými funkcemi.

Tyto funkce mívají především charakter prostředku, takže vzniká dojem, jako by peníze byly jen odvozeninou a jako by záleželo jen na tom, čeho je jimi dosaženo. Jako akumulátor a hybatel ekonomických procesů se ale stávají čímisi více, než aby byly jen prostředkem či nástrojem.

Jako prostředek výměny nesouvisejí peníze již také dávno s trháním na trhu, které kdysi nahrazovaly. Ostatně historickou proměnu peněz promýšlel a shrnoval Georg

Simmel.³ Sledoval zejména vývoj od substančních peněz ke kreditním penězům. Za tím se ale spíše skrývá změna perspektivy od filosofického zdůvodňování peněz k svébytnosti finančnictví. Otázka proto je, zda po celé dějiny zůstávají peníze penězi anebo zda se pod tímž označením skrývají odlišné, ač historicky na sebe navazující veličiny. Pokud přitom podle Simmela došlo k redukci hodnoty peněz na funkční hodnotu,⁴ ztrácí se zřetel k tomu, čeho je vlastně funkce funkcí. Může za to vlastně filosofie sama, která vyvrhla a odvrhla pojem substance a nepřinesla adekvátní náhradu (například v případě pojmu peněz je alespoň jakousi náhradou Simmelova Filosofie peněz). Nicméně dávám Simmelovi za pravdu, že moderní doba vzala penězům jejich staticčnost, a dále, že peněžní hospodářství „vystupuje nyní v jevech tak mocného rozsahu, že jim hospodářské poměry ne zcela dostačují...“⁵ Zároveň souhlasím s tezí, že vyjadřuje jen dílčí aspekt peněz, že totiž peníze jsou „nyní naprosto sociologickým jevem, formou vzájemného působení mezi lidmi“.⁶

Sám ale myslím zejména na to, že principem peněžních procesů vůbec je dluh. O něj se starají banky, které jsou finančními prostředníky mezi politickým systémem a ekonomickým procesem. Stát přitom dovoluje bankám poskytovat úvěry, a tím jim dává volnou ruku, aby vytvářely finanční nutnost za vysávání úroků. Peníze jsou tak systémovým nástrojem na vytváření závislostí a k ovládnutí možností z této závislosti čerpat. Ve středověku byl tento systém postaven mimo kulturní společnost jako sice užitečná pomůcka, avšak jako morálně špinavý nástroj, a tak byl vnucen Židům za pokrajem křesťanské společnosti, aby se jím špinili sami. Moderní člověk převzal tuto techniku, a to tak dravě, až se touha po zisku stala jedním z motivů protizidovské politiky v éře hitlerismu. Jaké důsledky měla šoa pro svět financí, si ale netroufám odhadovat. Ale můžeme si všimnout, a někdo i daleko pečlivěji, jak se vůbec otevřela cesta k nebyvale volnému užití systémového nástroje. Byl to pak ale jen nástroj?

Někdejší špína byla převzata a pozdvižena v ctnost. Jak tento obrat a jeho důsledky důkladně rozebrat? Jako by stačilo provolávat, že ani žádné špinavé peníze neexistují! Vždyť dělají „slušnou“ či „dobrou“ společnost! Kdo se neadaptuje ve světě takto koncipovaných finančních toků, je neschopné individuum, do „slušné“ společnosti nenáležící.

Jen si uvědomme, jaký respekt peníze vzbuzují a že tomu tak není žádnou náhodou. Moderní peníze vykazují pro mnohé přesvědčivou expanzivitu. Jejím kořenem je právě zmíněný úrok. Když jej někdo spojí s pojmem „lichvy“, dočká se leda pousmání.⁷ Přesto stojí za zamyšlení, proč nám není podezřelé, že úrok spočívá v obchodu s vrabci

³ G. Simmel, *Filosofie peněz*, přel. M. Váňa, Praha: Academia 2011, str. 166. „... čistý pojem peněz – jako pouhý výraz vzájemně poměřované hodnoty věcí, každé vlastní hodnotě cizí – zůstává být plně oprávněným, ačkoli historická skutečnost vystupuje stále jen jako snižování tohoto pojmu prostřednictvím protikladného pojmu vlastní hodnoty peněz.“

⁴ Srv. *ibid.*, str. 168.

⁵ Srv. *ibid.*, str. 169.

⁶ Srv. *ibid.*, str. 171.

⁷ Lichva předpokládala zvýšené nároky na straně věřitele, které byly v židovské i křesťanské tradici odmítány, ale ve středověku byly trpěny, ovšem s tím, že lichváři byli pohrdáni jako nejhorší obchodníci, srv. J. le Goff, *Peníze a život*, přel. K. Bavorová, Praha: Argot 2005, str. 36–48. K lichvářství jako židovské reakci na finanční útlak Židů ve středověku srv. Moneylending, *Jewish Virtual Library* 2008, online <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/moneylending>> Cit. 17.10.2023.

na střeše. Navíc se stará otázka lichvy stává staronovou otázkou, když se vůči ní v posledních desetiletích ve velkém vymezuje islámské bankovníctví.⁸ Není to tedy jen otázka zapadaná prachem. Je to otázka přítomná, hodnotově obrácená a na uzdě držená ve skutečnosti, že v operaci, jíž je zadlužování a úrok, nyní spočívá bytostná úloha peněz. Tato úloha je i hnací pružinou jejich pohybu, na níž závisí několikerá funkce peněz (směnná funkce, funkce měřítka hodnoty a funkce uchování hodnoty). Přitom aby banka připsala adeptu na dlužnictví finanční částku, a sice za závazek jejího navrácení a zaplacení odměny, nejsou nutně zapotřebí ani potištěné lístky, obyčejnými lidmi iluzorně pokládáné za peníze samy, ale ani to, co by skutečně půjčovala.

Vlastně mne také jednou jako osobu v ekonomii nevzdělanou nanejvýš vyděsil pojem „multiplikovaná expanze depozit“. K ní dochází při oběhu peněz, jenž je řízen bankou, která deponované peníze ponechá na účtu a zároveň je půjčí dál. Pro ekonomu je to regulární proces, ale přinejmenším to vypadá jako množení peněz podvodem.⁹

Multiplikovanou expanzi tu uvádím jen jako doklad vytváření pravdy – vzhledem k tomu, že zmíněným ekonomickým postupem dochází k tvorbě peněz v bankovní soustavě. To je něco jiného než prostý život v pravdě. A také něco jiného než pravdivé objevování, jež by mělo nastupovat i v závěsu za vytvářením pravdy. Ve vytváření pravdy totiž zůstává pravda ještě neodlišena od lži.

Uplatnění peněz ve velké části soudobého lidského světa je výmluvné. To lze sledovat ve světle pravdy, kterou lež potřebuje, zatímco pravda se potřebuje pro svůj vývoj se lží vyrovnávat. Lež nespočívá jen v distancované myšlence. Lží se totiž proměňuje skutečnost, která se sama projevuje. Pak je ale také potřeba porozumět i této proměněné skutečnosti, protože pravda je dostupná v projevu, jak se poskytuje rozumění. Rozumění by mělo pak vést k překonání rozporu ve skutečnosti samé. Pochopitelně neočekávám, že k tomu dojde, protože by to vedlo k rychlému rozvratu systému – a toho se pochopitelně bojí jeho operátoři (ekonomové, bankéři, manažeři, finanční ředitelé atd.).

Nicméně podle funkce peněz můžeme sledovat, že peníze jsou pohonným elementem ekonomického vývoje – neodpovídají uloženému zlatu, nýbrž ekonomickému procesu, po němž požadují růst. Ekonomický růst je proto hlavním imperativem vývoje státu, v našem případě považovaného za demokratický.

Tato úloha peněz není přitom jen chladným nadosobním procesem, nýbrž také řídí lidské osudy. Důsledkem zmiňovaného růstu je totiž bohatnutí bohatých a ekonomický tlak na chudé, protože zadlužování má pro obě strany pokaždé opačný

⁸ Blíže v souhrnu srv. G. Weberová Babulíková, *Islámská ekonomie a bankovníctví*, Praha: Dar Ibn Rushd 2001, str. 99–109.

⁹ N. Johanisová mluví zdvořile o „malém ekonomickém zázraku“, srv. *Kde peníze jsou služebním, nikoliv pánem: Výprava za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*, Praha: Stehlík 2008, str. 16. Jinde říká: „Opravdu se při bližším ohledání zdá, že v peněžním systému a v komerčních bankách, které ho udržují v chodu a profitují z něj, je cosi prapodivného, ba zlověstného. Jeho kritika z řad přemýšlivých finančních ‚disidentů‘ sílí. Přitom s bankami se již i u nás volky nevolky zapletla většina občanů, i když možná dosud ne do té míry, jako třeba v Británii.“ Srv. O bankách, penězích a záludnostech exponenciálního růstu, *Sedmá generace* 26.11.2003, on-line <<https://sedmagenerace.cz/o-bankach-penezich-a-zaludnostech-exponencialniho-rustu/>> cit. 5.1.2023.

efekt. Na velké nebezpečí, které společnosti přináší lichva, upozorňoval již na přelomu 19. a 20. století ekonomický teoretik Silvio Gesell. Alternativní teoretik peněz Dieter Suhr později dokonce svými analýzami dokládá, že chudí jsou sponzory bohatých. Systém úroků totiž podle jeho názoru zahrnuje mechanismus přerozdělování, v jehož důsledku 80 % chudších lidí dotuje 10 % bohatších – vzhledem k tomu, že oněch 80 % lidí platí na úrocích více, než z nich získává. (Suhr patří rovněž k těm, kdo upozorňovali na převahu peněz vůči ostatnímu zboží na trhu.)¹⁰ V pohledu na to zdá se, že platí jinak velmi obecná Machiavelliho teze: „Bohatí vždycky chtějí a mají potřebu utlačovat...“¹¹

Pokud bychom se chtěli dále zabývat úlohou peněz v současném ekonomickém systému a hledáním alternativ, mohli bychom si povšimnout knihy Charlese Eisensteina „Posvátná ekonomika“. Těžko však říci, jakou účinnost může mít jeho návrh nahradit ekonomikou úroků a lichvy ekonomikou daru a zda vůbec je tak možné obrátit na ruby sociální odcizení, k němuž dosavadní systém vede. Stejně tak se mi zdá naivní očekávat něco od požadavku, který vyplývá z ekonomiky, jež vyčerpává přírodu a jež tím vypovídá o dalším, krajně závažném rysu moci peněz: „V průběhu času musí být dávání a přijímání v rovnováze. Internalizace ekologických nákladů zajišťuje, že si ze Země nebudeme brát více, než můžeme dát.“¹²

Jak peníze vypovídají o demokracii?

Naší výchozí otázkou však je, jak peníze vypovídají o demokracii, která se nyní jeví jako forma pro soustavu společenských nástrojů ke správě peněz ve státě. Protože ale pravda není kus pravdy, nemůžeme pravdu očekávat od politické strany. Politická strana demonstruje partikularitu. Partikulární zájmy se prosazovaly ostatně už za Francouzské revoluce, která sice vycházela z rousseauovské *volonté général*, která ale otevřela dveře slavnému teroru. Ale ten měl sotva co společného s obecným zájmem. Ve volbě mezi politickými stranami bývá sice spatřována přednost demokratického systému. Tím však vyjadřuje jen potřebu pravdy, ne však pravdu samu. K pravdě demokracie se přiblížíme spíše pohledem na finanční zájem. To znamená na zájem o zisk, o investice, o správu finančních rezerv atd. Tento zájem spojuje všechny strany, a tím se stává projevujícím se obecným zájmem. Zájemem i vzájemných sporů.

Čím jsou tedy peníze zvláštní oproti politickému systému a jak jsou s ním propojeny? Jsou univerzálním mocenským i komunikačním prostředkem, zatímco demokracie je typ systému, v němž mocenské autority zavedenými způsoby rozhodují o blahu státu, vyjadřovanému penězi. Krása přírody a umělecké výkony k tomu nemají státu co říci, zatímco filosofie se stát příliš netáže, leda kradmo. Vždyť filosofie je vykázána do akademických publikačních tenat. Přitom otázka na pravdu je filosofická a pohrdání jí má důsledky pro přírodu i pro způsob lidského života. Nepopírám, že pravda jako ekvivalence věci a intelektu může k penězům něco povědět sotva snadno, jestliže funkce peněz být ekvivalentem zboží byla vykázána do jiných mezí. Avšak peníze jako funkční lež vyjevují jeden sebeklamný rys demokratického systému. K aspektům takto

¹⁰ Srv. A. Votruba, *Paradox úroků*, Brno: Doplněk 2013, str. 58–61

¹¹ N. Machiavelli, *Vladař*, přel. J. Hajný, Praha: XYZ 2007, str. 78.

¹² Ch. Eisenstein, *Sacred Economics: Money, Gift, and Society in the Age of Transition*, Berkeley / California: North Atlantic Books 2021, str. 182.

se chovajících peněz bývá odkazováno v ekonomicko-teoretických diskusích, z nichž tu můžeme připomenout jen několik příspěvků. Doplnit bych k nim chtěl ještě moderního libertanistu, Murraye Newtona Rothbarda, podle něhož se vlády v průběhu staletí zmocnily nadvlády nad měnovým systémem, a přitom se staly inflačními institucemi, které pomocí inflace dosahují zisky pro sebe a pro spřízněné skupiny, takže „vládní zasahování do oblasti peněz nejenže vyneslo na světlo neslýchanou tyranii, ale namísto řádu vytvořilo chaos. Mírový a produktivní světový trh rozdělilo na tisíce kousků, uvnitř kterých jsou obchod a investice omezeny a ochromeny nesčíslným množstvím omezení, regulací, umělých směnných kurzů, pádů měn, atd.“¹³ Sami bychom si ale netroufali světový trh nazývat mírovým, protože spojení se zbrojením, zbrojním průmyslem i válkou je jeho velmi mocnou komponentou. Taková dílčí problematizace spojení politického systému může leccos osvětlit, ale její přečeňování trhu přináší do našich úvah otázku, která rozhodně stojí za další úvahu.

Věnujme se ale raději otázce, co peníze vyjevují. Peníze jako systémový nástroj v perspektivě státu a jako celkový prostředek v kontextu světa ukazují k celku, který se projevuje v konfliktech partikularit. Tyto konflikty jsou nezbytné pro vývoj demokratického systému a nemohou být samy ze sebe překonány. Tak se prozrazuje pravda demokracie. Ne pravda, kterou by *měla*, nýbrž která se *jí hlásí o slovo*. Peníze jsou totiž univerzální mocí i jevem s tendencí k celkovosti, a tak cosi vyjevují, mimo jiné o demokracii. A tedy i o jejích sebeklamech, nejistotě a celkové rozpornosti. Tato rozpornost spočívá z našeho hlediska ve službě politického systému finančním zájmům, ve službě, jež oslabuje státní suverenitu.

Peníze tak cosi vyjevují pomocí vlastního vlivu, jímž se zároveň projevuje jejich vlastní povaha. Odtud pak vyplývá odpověď na otázku, proč vůbec peníze nazývat pravdou demokracie: demokratický systém nemůže být jen myšlenkou, ale musí se i realizovat, a přitom se realizuje prostřednictvím peněz. V nich se také celkově završuje a v tomto svém završení se vyjevuje. Už když vytáhneme peněženku z kapsy, jsme tohoto procesu pokornými služebníky.

Závěrem

Ve svém náčrtu jsem se pokusil prozatímně naznačit, že demokratický systém je diskutabilní v tom, že se podrobuje expanzivní moci peněz. V ní peníze kontrastují se svou někdejší funkcí ekonomické pomůcky. Na druhé straně je otázka, kdo je vůbec suverénem vůči světu financí. Spolu s tím by si pak zasloužila pozornost další otázka – jak jsou operátoři jako vladaři peněz mocí peněz sami ovládáni? Je možné v penězích samých pro takové tázání najít míru? Vždyť peníze byly vyvýšeny do pozice, v níž zakládají hodnoty, a tak samy jsou z hodnocení vyjímány. Jakou vůbec hodnotu má hodnota peněz? Zdá se, že tyto otázky naznačují, jak peníze nabývají charakter pseudoposvátného.

¹³ M. N. Rothbard, *Peníze v rukou státu: Jak vláda zničila naše peníze*, přel. J. Šíma, Praha: Liberální institut 1990, str. 87.

Prozatímne dodejme toto: Peníze nejsou jen funkcí a ani nejsou jen nástrojem, jsou mocností, která se chová velmi autonomně, a v tom je obdivuhodná. Jako by se peníze nacházely na samém pomezí instrumentality a autonomie. Přitom svou rozumnost čerpají z lidských operátorů. Ti jsou na ní dalece závislí, aby byli štědře obdarováni. Lidský svět se pak v zásadě dělí na operátory a na jejich sluhy. Globální povahu tohoto světa Georg Simmel ještě nemohl pozorovat. Peníze pochopené jako mocnost se však stávají výzvou zabývat se tím, čím vlastně jsou. A také tím, co se jejich moci vymyká – i když to zavání hrozbou asociálnosti (její paradox spočívá v tom, že finanční spory působí destruktivně na společnost), nemotorného nakládání s penězi a jiných nesnází.

V ústraní jsme ponechali otázku, jak se peníze stávají médii lidského sebepochopení. Tato otázka však zůstává přítomna v souvislosti s pojetím peněz jako funkční lži a jako pravdy demokracie. Lež je vždy výzvou pravdě, bez níž by sama nebyla ničím, zatímco pravda se vyvíjí v kontradikci se lží. Realita peněz je vzhledem k tomu ambivalentní, a proto také připravena k mravním konfliktům. Vyhovuje především finančně a politicky mocným, kteří nejsou dostatečně ochotni penězům rozumět jako pravdě demokracie.

Shrnutí

Peníze jako ekonomický živel a demokratický systém je třeba chápat jako interpretační nástroje, které se navzájem vykládají. Tím lze pak filosoficky vyzkoušet a uplatnit pojem pravdy. Pokud se ale ptáme na vlastní povahu peněz, musíme překročit mělké popisy jejich funkcí. Dojdeme tak pojetí peněz jako funkční lži, což lze doložit na jejich legálním využívání. Simmelova Filosofie peněz přináší přitom pojetí peněz ve fázi jejich moderní transformace. Více pak o nich vypovídají některé pozdější teorie.

Bibliografie

Eisenstein, Ch., *Sacred Economics: Money, Gift, and Society in the Age of Transition*, Berkeley / California: North Atlantic Books 2021

Le Goff, J., *Peníze a život*, přel. K. Bavorová, Praha: Argot 2005

Johanisová, N., *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem: Výprava za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*, Praha: Stehlík 2008

Johanisová, N., *O bankách, penězích a záludnostech exponenciálního růstu*, Sedmá generace 26.11.2003, on-line <<https://sedmagenerace.cz/o-bankach-penezich-a-zaludnostech-exponencialniho-rustu/>>

Machiavelli, N., *Vladař*, přel. J. Hajný, Praha: XYZ 2007

Moneylending, *Jewish Virtual Library* 2008, online <<https://www.jewishvirtuallibrary.org/moneylending>>

Mühlen, H., *Entsakralisierung: Ein epochales Schlagwort in seiner Bedeutung für die Zukunft der christlichen Kirchen*, Paderborn: Schöningh 1971

Rothbard, M. N., *Peníze v rukou státu: Jak vláda zničila naše peníze*, přel. J. Šíma, Praha: Liberální institut 1990

Simmel, G., *Filosofie peněz*, přel. M. Váňa, Praha: Academia 2011

Votruba, V., *Paradox úroků*, Brno: Doplněk 2013

Weberová Babulíková, G., *Islámská ekonomie a bankovníctví*, Praha: Dar Ibn Rushd
2001.